

Elhagyott előadás a néptud. és fogyn. ut. 1981. jan. 26-án
E. e. Dr. Kiss István

A TATAI MEDENCE VÁROSI TÁJJA ALAKULÁSA

VÁROSI TÁJ
Kérlek/79
TATA

710
K 84

HELYTÖRTÉNET

REV. 2017.

A városi táj gazdaság- illetve településföldrajzilag és közigazgatásilag többé kevésbé egybevágóan elhatárolható településeggyüttesből álló Térség.

Gazdaságföldrajzi szempontból a napi ingavándorforgalommal egybekapcsolt munkahelyeknek és lakóhelyeknek olyan együtteséről van szó, amelyen belül az első sorban ipari, de semmiesetre sem mezőgazdasági munkahelyeket szoros vertikális és horizontális kooperáció sajátos egységgé fűzi egybe.

Településföldrajzi értelemben a városi tájban -egyes kivételektől eltekintve- a települések általában meghaladják, vagy pedig -ha minden tekintetben nem is, a debizonyos- főként lakás-kommunális és közintézményi vonatkozásokban elérik, illetve többé-kevésbé megközelítik -főként lakás-kommunális és közintézményi vonatkozásokban- a kisvárosok fejlettségi szintjét.

Közigazgatásilag pedig egy vagy több városnak és a hozzájuk kapcsolt u.n. városkörnyéki községeknek együtteséből álló Térségben pedig a községek feletti felügyeletet már nem a járási hivatal, hanem az érintett városi tanács VB titkára gyakorolja és ezenfelül a községi és városi szakigazgatási szervek és funkcionáriusok közötti együttműködés nemcsak szükségszerű, hanem többé-kevésbé megvalósult vagy megvalósulóban van.

Az illetően -a fenti szempontokból egymással többé-kevésbé egybevágóan elhatárolható-Térségek kivételes esetekben valamilyen természetföldrajzi szempontból is sajátos,-a többi szempontból történő elhatárolást nagyban egészében fedő-egységet is alkotnak. Ezzel az esettel találkozunk a Tatai Medencében. Az Oroszlány, Tata és Tatabánya városokból és városkörnyékeikből álló Térség u.i. nagyjából megegyezik az Általér vízgyűjtő területével és így a Vértes és Gerecse Nyugati lejtői és a Bársonyos keleti lankái között egy sajátos hidrogéológiai egységet alkot.

A vértesszőlősi, de egyéb régészeti leletek tanúsága szerint az ősidők óta emberi lakóhelynek számító éraaTatai Vár révén a középkorban, főként Zsigmond és Mátyás idejében nagyobb jelentőségű Térség, a végvári harcok és a törökudlás következtében nagyrészt lakatlanná vált. Ujratelepülése már a XVII. században megindult, de zömében a XVIII. században vált teljessé. Jelentőségét ezidőtájt a rajta keresztülfutó természetes utvonalak adták meg, amelyek az ország középső részeit kötötték össze a nyugati végekkel. A Gerecsét a Pilistől elválasztó Pilisvörösvári völgyön és a Duna mentén Bécs felé haladó személyforgalom ugyan csak a Térség északi részét érintette, de a debreceni és a kecskeméti tőzsérek szilaj marháit a budai réven át a Gerecsét a Vértestől elválasztó bicskei kapun át az u.n. "mészárosok útján" terelték a bécsi és a nürnbergi vásárookra. Ide torkollott végül a dunaföldvári révhez kapcsolódóan a Vértest

a Bakonytól elválasztó móri kapun át vezető, de az előbbieknél kisebb jelentőségű utvonal is. Mindezek nagyjából Tata térségében kapcsolódtak össze. Az országos ut- és vasúthálózat kiépítése során a Térség ezirányú jelentősége átmenetileg erősen elhalványult és ugyyszólván megszűnt. Mind a személy, mind pedig az áruforgalom a Duna balpartján kiépített Budapest-Vác-Érsekújvár-Pozsony-Bécs vonalra tolódott át. A természetes közlekedési utvonalak jelentősége azonban -rövid szunhyadás után- a XIX század utolsó negyedében újra feléledt. Ekkor épült ki a Budapest-Bicske-Bánhida-Tata-Szóny vonal, amely hamarosan kétvágányú és így méltó jobbparti versenytársa lett a már említett Duna-balparti vonalnak. Az országhatárváltozások következtében pedig a jelentősége tovább növekedett. A huszadik század dereka felé vált ismét országos jelentőségűvé a Duna-menti bécsi ut, illetőleg napjainkban a bicskei átjárón keresztül haladó E 5-ös illetve M 1-es utvonal.

A közlekedési jelentőség helyreállítását, ^{hol} némi fáziseltolódásokkal ~~illetve~~ ^{hol} megelőzően megindult a Tatai Medence városi tájja alakulása is. Korábban azonban a Vértés és a Gerecse kisebb medencéiben és völgyeiben, valamint az Általér mentén illetve ^a Bársonyos keleti lankáira települt erősen vegyes /német, magyar, szlovák/ nemzetiségű falvak laza együttesét zömében a tatai Eszterházy uradalom fogta össze. Tata és a vele egybeépült, de közigazgatásilag hol egybefoglalt hol különálló Tóváros központi szerepét növelte még a főszolgabírói illetve ^{es} esperesi székhely. Mindezekon felül a malom- és kézműipar, valamint a vásártartási joghoz kapcsolódó kereskedelem révén a községpár inkább funkcionálisan mint morfológiailag a Medence egyetlen központja volt.

Maga a városi tájja alakulása folyamata a kapitalista időkben indult meg ugyan, de a Horthy-korszak "késleltetett városfejlesztésé" miatt valójában a szocialista korszakban bontakozott ki és vált valósággá. Egyébként -eltekintve Tata előbb jelzett szerepétől maga a folyamat a századforduló előtti években a korábbi Alsógalla külterületén a tatabányai szénbányászat első szinterét jelentő "Óteleppel" indult meg. A bányatelep ^{rávidesen} ~~azonban~~ rohamos fejlődésnek indult, mert a megnyitását követő két évtized alatt, vagyis 1920-ra a szorosan vett bányatelep lakosság száma kb. ötszörössé, a négy bányaközségé pedig együttesen közel háromszorossá ^{el} emelkedett, míg ugyanezen idő alatt a Térség többi része, beleértve Tatát is nagyjából csak szinten maradt. A növekedésben szerepet játszott az időközben kétvágányúvá épített vasútvonalon felül a főváros közelsége, illetőleg az a körülmény, hogy a bányát fenntartó vállalat szénbányászatát villamos erőmivel, illetőleg helyi bázisu mész és cementművel egészítve ki jelentős bányászati-energetikai és építőanyagipari vertikumot hozott létre.

A fejlődés üteme a Horthy-korszakban azonban annak ellenére lelassult, hogy az itteni bányakincs jelentősége az országhatárváltozások következtében elsőrangú fontosságu lett. Az első világháborút követő újabb husz év alatt, vagyis 1920 és 1941 között a bányaközségek lakosság száma csak másfélszeresre emelkedett, míg a Térség többi része csak egészen kismértékű kb. 5 %-nyi növekedést ért el. A MÁK ugyan további iparágakkal bővítette Tatabányai üzemeit és újabb -a korábbiaknál már magasabb szintű- lakótelepek is létesültek, de a vállalat tevékenységének további fejlesztését ^{Magyar} a harmincas évek végén megindított oroszlan yi bányászatára alapozta, ami 1941-ben az oroszlan yi lakosság szám pár száz fős, de a korábbival szemben így is husz százalékot kitevő növekedését eredményezte.

A kapitalista korszakban a megindult fejlődés urbanizációs hatása ugyszólván csak a szorosabban vett bányatelepen jelentkezett. Ott is első sorban a népesség foglalkozási szerkezetében. A bányatelep hatajtós, ~~magas~~ barakk jellegű épületei morfológiailag messze elmaradtak nemcsak Tata és Tóváros zárt soru, illetve szabadon álló beépítésű részeitől, de többé kevésbbé még a falvak fésus, de még így is humánusabb beépítésétől is. Kétségtelen ugyanakkor azonban az, hogy a villamosenergia és az ivóvizellátás a bányatelepen meghaladta nemcsak a falvak, idértve Alsógalla, Bánhida és Felsőgalla u.n. belterületi részeit is, hanem Tata és Tóváros átlagos szintjét is. A vizellátás ugyan a bányatelepen is csak a tisztviselő lakásokban volt teljes, mert a hatajtósoknak csak utcai közkifolyók jutottak, de ez is jóval magasabb szintű ellátást jelentett a falvak nagyrésznél, ahol nemcsak a közműviz, hanem csekély kivételtől eltekintve -legalább is a korszak végéig még egészségügyileg kifogástalannak minősített Yaltalajviz kut sem volt. Így igen nagy eredménynek számított a kapitalista korszak végére, hogy Magyar Zoltán és a Magyar Közigazgatástudományi Intézet kezdeményezésére és agitativ munkája következtében a kapitalista korszak végére egy kivétellel a községi belterületeken már elérhető volt a villany és nagyrészüben már volt legalább egy jó ivóvizü u.n. "zöldkeresztes kut".

A közintézményi ellátás eltekintve a bányavállalat által fenntartott élelemtáraktól és italboltoktól a bányatelepen is csak némi fáziseltolódással épült ki és az is csak a napközi otthoni ellátás nélküli óvodák és elemi iskolák, valamint a bányatárspénztár által fenntartott járóbeteg illetve a kb. 100 ágyas kórházbani fekvőbeteg ellátást illetően. Ennek megfelelően a bányatelepen és a négy bányaközségben első sorban a mai értelemben vett alapfoku ellátás szintjét annyira-ameny nyire megközelítő intézmények épültek ki és csak egy-két középfokunak vehető intézmény /kulturház, ^{az avli lett} ~~hátszám~~ társ pénztári kórház és szakrendelő, községi polgári iskola/ emelte fel azok együttesét a mai értelemben vett kiemelt alsófoku központok szintjére.

Az említett fáziseltolódásban kétségkívül szerepet játszott az is, hogy az első nagy növekedést jelentő bevándoroltak zömmel nőtlen, fiatal férfiak voltak és így az első "közintézmények" ezek szükségleteinek megfelelően jöttek létre és csak a demográfiai egyensúly fokozatos helyreálltával váltak szükségessé a gyermek-és egyéb intézmények.

A Térség többi részében a mai értelemben vett részleges alsófoku központi ellátás annyira-amennyire csak egy-két centrálisabb helyen /Tarján, Környe, Dunaalmás, valamint Kocs és Bokod esetében/ volt ugyanahogy kiépítve. A középfoku ellátást nyújtó intézményeik révén Tata és Tóváros együttese már akkor is megfelelt a mai értelemben vett részleges középfoku központokkal szemben támasztható követelményeknek.

A bányatelep fejlődésének hatása egyébként a Térség többi részén csak annyiban jelentkezett, hogy a környező településekből megindult az elsősorban gyalogszerrel, legfeljebb kerékpáron és csak kisebb mértékben a vasuton történő napi ingavándorforgalom és ezzel ~~azok~~ azok foglalkozási összetételének kisebb mérvű átalakulása. Az autóbusz közlekedés még a harmincas évek vége felé is csak egy-két főként Tatára irányuló vonalon volt napi egy-két járatpárral megszervezve. Ezenkívül a bányatelep körüli falvak, elsősorban az ösközségek mezőgazdasági termelése az intenzívebb zöldségtermelés és tejtermelés irányába tolódott el a bányatelep, mint jelentős felvevőpiac hatására. A magánparcellázások és a hatósági házhelyosztások révén létrejött családi házas övezetekkel a bányatelep többé kevésbé egybeépült az ösközségek belterületeivel.

Az akkori közigazgatási tér, t. i. az a volt Osztrák-Magyar Monarchia ugyszólván minden részéből összeverődött lakosságú bányatelep 1902-ben a felsőgallai körjegyzőség keretében kisközségi státust kapott. Ez a községi lét azonban erősen "Beszmei" jellegű volt, mert nem az érintett lakosság önkormányzati szerveként jött létre, hanem egyetlen birtokosának a Magyar Általános Kőszénbánya R.T. urának az akaratából. Maga kisközségi státus egyébként a huszas évek elejéig fennmaradt, amikor a felsőgallai körjegyzőség lakosság száma már jóval meghaladta a huszezer főt. Az ezidőtájt önálló jegyzőt tartó, tehát az akkori értelemben vett nagyközségi szintű Bánhidával együtt pedig erősen megközelítette a harmincezet. Bánhida lakosságának nagyobbik része ugyanis az időközben területileg megnőtt bányatelepen ugyan, de mint külterületi lakos Bánhida közigazgatási területén élt. Ez a helyzet a kapitalista időkben egyébként csak annyiban változott, hogy a huszas évek elején először Alsógalla, majd Tatabánya és Felsőgalla is önálló, saját jegyzőt tartó nagyközségi státust kapott. Felsőgallán azonban a képviselőtestületi tagok számát továbbra is kisközségi szinten tartották és így itt kb. 1500 lakosra jutott egy választott képviselőtestületi tag, holott a Térség községeiben általában csak 100 főre. A bányaközségek önállósága egyébként is

illuzórikus volt, mert hiszen a képviselőtestületek választott és virilis tagjainak többsége a bányavállalat tisztviselői^{vagy} ~~ak~~ tisztjei volt. Esküdtékké pedig a bánya térszemestereit választották meg, akiknek a személye így hatósági védelemben is részesült. A községi költségvetéseket pedig csak a vállalat előzetes jóváhagyása után terjeszthették az előljáróságok a képviselőtestület elé. Így lettek például községi alkalmazottak a bánya magánvagyonát őrző éjjeli őrök, akiknek a községi előljáróságok még a nevét sem tudták, csak az illetményeiket utalták át a vállalat pénztárába. Magyary Zoltán ugyan több ízben is felvetette a négy község egyesítésének és várossá nyilvánításának gondolatát. Erre azonban nem került sor, mert az sértette volna a bányatelepet és kapcsolt részeit saját tényleges hitbizományának tekintő tőkés érdekeit.

Ami nem sikerült Magyary Zoltánnak Tatabányán az szerencsére sikerült Tata és Tóváros esetében, ~~és~~ ~~7~~ ~~A~~ városi tájja való alakulás folyamatának egyik kezdő lépéseként kell tekinteni, hogy 1938-ban végre sikerült keresztülvinni^{hette} a két község korábban már több ízben is felvetett egyesítését. Ennek a jelentőségét az adta meg, hogy az egyesített községre ki lehetett terjeszteni a városrendezési törvény hatályát, amire különállásuk esetében nem volt mód. Így pedig lehetőség nyílt a két községet béklyójában tartó hitbizománnyal szemben egyes telkek kiszármaztatására, továbbá ^{az első} városrendezési terv elkészítésére. Ezek következtében került sor a mai Vöröshadsereg útjával a két belterületet elválasztó korábbi uradalmi területek városrendezési szempontból való feltárására és a közuti forgalom egyrészének a szűk és kanyargós Váraljából való odaterelésére. A Horthy-korszakra jellemző "készlátetett városfejlesztés" idején azonban csak az egyesítés ténye, valamint Magyary Zoltán több, részben időt állónak is bizonyult kezdeményezése /népfőiskola muzám, a mai mezőgazdasági szakközépiskola elődjének tekinthető téli gazdasági iskola stb./ jelentett magán Tatán is² illetve Térségben némi fejlődést.

Lényegesen megváltozott a helyzet a szocializmus építésének korszakában. A korábbi feudálkapitalista korlátok ledöntése rendkívül nagyarányú fejlődést indított meg, aminek a hajtóereje, irányítója és megvalósítója, immáron nem egyes személyek jószándéku, de elszigetelt és így csak kisebb eredményeket hozó kezdeményezése, hanem a néphatalom központi és helyi szerveinek tudatos, tervszerű munkája lett, s aminek általános jellemzője, hogy az immáron nem korlátozódott Tatabányára, hanem területileg kiszélesedve -legalább bizonyos vonatkozásokban- a Térség egészére kiterjedt.

Nagymértékben elősegítette a fejlődést, hogy a szénvagyon az újabb feltárások következtében megőrizte korábbi jelentőségét.

A legfontosabb termelőerő az ipar területileg dekoncentrálódott. Tatabánya mellett jelentős bányászati-energetikai kombinát épült ki Oroszlányon. Nagymértékben fejlődött Tata textil és bőripara valamint téglagyártása is. Az ipar

ágazatilag is kiszélesedett, mert Tatabányán nagyobb, Oroszlányon kisebb mértékben a kitermelő iparágak mellé feldolgozó illetve könnyű- és élelmiszeripari üzemeket is telepítettek. A korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségűvé vált az építőipari tevékenység is. Új iparágak települtek Tatra is és a Térség egyéb részein pedig kihelyezett vállalati és szövetkezeti részlegek valamint a mezőgazdasági szövetkezetek melléküzemágai hívtak létre ipari jellegű munkahelyeket.

Jelentős változáson ment át a mezőgazdaság. A termelőszövetkezetek koncentrációjával komoly mezőgazdasági nagyüzemek jöttek létre, amelyekben a korábban a nagybirtokra is jellemző sokoldalú termelés helyett csupán néhány növényfélésegre illetőleg állatfajtára specializálódtak. A termelési rendszerekben pedig a gépesítés és a kemizálás korábban nem is álmodott fejlődése következtében az inkább gyenge, mint közepes termőhelyi adottságú területeken, ipari ~~üzemek~~ ^{környezetben} is a korábbi termésátlagokat többszörösen meghaladó terméseredményeket érnek el.

Az idegenforgalom súlypontja Tatán a melegvizű forrásokról az Öreg tóre helyeződdött át és a hatvanas években még növekedett fogadóképességgel többszörösré emelkedett az itt üdülést kereső vendégek száma.

A termelőerők kibővítése és erősödése magával vonta a települések egyéb fejlődési tényezőinek valamint fejlettségi jellemzőinek a változásait is.

A földterület hasznosítását illetően a szántóterület részaránya csökkent. Szerepet játszott ebben a múltban, a buzakonjunktura idején kiirtott erdő, illetőleg feltört füves területek újraerdősítése illetve gyepesítése, továbbá a kert, szőlő és gyümölcsös területek, de főként a művelés alól kivett terület nagyarányu, az országos átlagot jóval meghaladó növekedése. Ez utóbbi új ipartelepek, városrészek létesítése, a vonalas infrastruktúra által elfoglalt területek bővítése valamint az Általér rendezésével, illetőleg az Öreg tó védelmével kapcsolatban a vízzel borított területek megkétszereződése következtében állott elő.

Jelentős mértékben javult a Térség közlekedési helyzete is. ⁴Közüti közlekedés súlypontja a harmincas években kiépített bécsi utról az M 1-esel a Készárosok utjának nyomvonalára került át. A korábbi vizeskötésű makadámburkolatokat pedig jobb vonalvezetésű és kiszélesített portalan utak váltották fel. A vasuti közlekedés részben a Környe-Oroszlányi vonal kiépítésével részben pedig a személyközlekedést biztosító napi vonatpárok megkétszereződésével javult. Általánossá vált a távolsági és helyközi autóbussz közlekedésbe való bekapcsoltság is. Még pedig Tata és Tatabánya között a helyi járatokra emlékeztető járatsűrűséggel, de a Térség többi részén is legalább napi 3 de sok esetben napi 10 vagy több járatpárral.